

HÂRİCİLER

ile birlikte yaşamasına imkân sağlayacak bir yön bulmuş olmalıdır. Bu durum hayatında derin izler bırakmıştır. Şairliği yanında toplulukları harekete geçirebilecek derecede bir hatip olan İmrân, duygularının oluşumunda ve psikolojik mücadelesinde Hâricî liderlerinden Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye'den geniş ölçüde etkilenmiştir.

Hâricîler'in fikrî, siyasî ve savaşla ilgili hayat tarzları onları şiirle birlikte hitabete de yöneltmiş, bu sebeple Hâricî edebiyatında hitabet önemli ölçüde gelişmiş, bazı kumandanları en meşhur Arap hatipleri arasında yer almıştır. Hâricîler'in hutbelerinin üslûp özellikleri konusunda hüküm verebilmek, düşünce ve maksatlarındaki edebî hususiyetleri anlayabilmek için kaynaklarda sınırlı da olsa hutbe mecmuaları mevcut bulunmaktadır (hutbe örnekleri için bk. İbn Abdürabbih, IV, 141-147). Birbirlerine yazdıkları mektupları ihtiva eden mecmualarda ise kuvvetli bir münazara üslûbu ve ince bir düşünce tarzı hâkimdir. Bu malzemeler aralarında ortaya çıkan ihtilâfları, kumandanları arasında geçen konuşmaları ve hasımlarına karşı cüretli çıkışlarını ihtiva etmektedir. Hâricîler'in en meşhur hatipleri Nâfi' b. Ezrak, Katarî b. Fücâe, İmrân b. Hittân, Hayyân b. Zabyân es-Sülemî, Müstevrid b. Alkame ve Ebû Hamza el-Hâricî'dir. Bilhassa sonuncusu hutbelerindeki fevkalâde başarılı tasvirler, etkileyici duygular ve derin mânâlı unsurlarla Arap edipleri arasında özel bir mevkiye sahiptir. Ebû Hamza'nın üç uzun, ikisi kısa olmak üzere beş hutbesi kaynaklarda yer almaktadır (Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *Divânü'l-Havâric*, s. 283-297). Hâricî edip, şair ve hatiplerinin göze çarpan en önemli özellikleri duygularının samimiyeti, irticâlen söylemeleri, dünya nimetlerini önemsemeyişleri, hayat sıkıntılarını canlı tasvir ve prensiplerini cesaretle müdafaa etmeleridir. Hâricîler'de şiir ve edebiyat konuları değişikliğe uğramış, geleneksellikten uzaklaşarak hamâset, şecaat ve takvâ konuları ile yeni bir boyuta ulaşmıştır.

Mersiyeye türü Hâricîler'de değişik bir şekil kazanmıştır. Ölen kumandanları ve büyükleri için yazdıkları mersiyelerde hüznün ve ağlama yerine Allah'ın takdir ve kazâsına rızâ ifadesi vardır. Bu arada kumandanlarının yiğitlik ve takvâlarıyla ilgili methiyelerin müsikeyle söylendiği belirtilmektedir.

Hâricîler'in hicivleri genellikle hasımlarının zulmü, sapıklığı, nifaki, kendilerin-

den olanların gerekli hallerde birbirlerine yardım etmemeleri, savaştan kaçmaları ve dünyaya meyletmeleri gibi hususlara yöneliktir. Buna karşılık kabile asabiyetinin gözetilmediği övgülerinde şecaat, şehitlik arzusu, zulme karşı çıkma gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Hâricî edipleri methiyelerini bir kazanç vasıtası yapmamışlardır. Büyük bir maharetle daha çok hanımları için söyledikleri gazelerde ise incelik, iffet, vakar ve şehâdet arzusu hâkimdir.

Genellikle duyguları tasvir eden Hâricî edebiyatı, esas olarak inanca dayanmakla birlikte cihad temasını da geniş ölçüde işlemiştir. Metinler arasında mâna, üslûp ve duygu birliği itibarıyla benzerlikler bulunması yanında her biri yaşanan tecrübelerin ürünleri olarak güçlü ferdi özellikler taşır. Hareketli siyasî hayat ve sürekliliği savaş şartları şiirlerinin çoğunun kıta ve urcûze şeklinde olması sonucunu doğurmuşsa da bu onların edebiyatında kasidelerin ve uzun şiirlerin bulunmadığı anlamına gelmez. Hâricî edebiyatının kendine has özellikleri Arap-İslâm edebiyatı tarihi boyunca üslûp, yapı ve konu yenilikleri yönünden temayüz eden bir edebî hareket meydana getirmiş bulunmaktadır.

Neredeyse bir iman esasını konumuna yükseltile dinî hoşgörüsüzlüğü siyasî alana da taşımak, kendinden olmayanlara karşı zora başvurarak sosyal ve politik değişmeyi sağlamaya çalışmak şeklinde özetlenebilecek olan Hâricî siyaset anlayışının uzantılarını sonraki dönemlerde de görmek mümkündür. İslâm tarihi boyunca bazı grup ve fırkaların benzer radikal anlayışları bayraklaştırdıkları bilinen bir husustur. Hz. Peygamber'in İslâm toplumunun oluşup gelişmesinde göstermiş olduğu esnekliği ortaya koyamayan Hâricîler zamanla küçük gruplara ayrılmışlar ve kendilerinin dışındaki müslümanlar için başvurdukları zor kullanma yöntemini kendilerinden kabul etmedikleri diğer Hâricî gruplara da uygulamışlardır. Sonuçta giderek küçük gruplara ayrılan Hâricîler'den ancak itidali tercih edenler bugüne ulaşabilmiştir. Günümüzde Umman, Zengibar, Doğu ve Kuzey Afrika'da küçük topluluklar halinde yaşayan ve artık müslüman çoğunluğu tekfir etmeyen, amaçlarına ulaşmak için de siyasî cinayetlere başvurmayan Hâricîler İbâzî mezhebine bağlıdır. Aradan geçen uzun zaman onları geniş İslâm topluluğunun etkisi altına almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Tırmîh, *Divân* (nşr. İzzet Hasan), Beyrut 1414/1994; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebâin*, II, 112-114; III, 214-217; Belâzürî, *Ensâb*, II, 368-370, 375-379; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1406/1986, II, 744, 929-930; III, 1077-1197, 1201-1228; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 86-93; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, IV, 141-147; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab* (Abdülhamîd), III, 200-205; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egâni*, Beyrut 1374/1955, VI, 141; Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, V, 137; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 84-87; Şerîf el-Murtazâ, *Emâlî'l-Murtazâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1373/1954, I, 636, 639; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 118-122; İbn Hallikân, *Vefeyât* (Abdülhamîd), III, 256; İbn Hacer, *Tehtîbü't-Tehtîb*, VIII, 128; a.m.f., *Lisânü'l-Mizân*, IV, 438-439; *el-Ülyün ve'l-hadâ'ik* (nşr. Ömer es-Saîdî), Leiden 1804, s. 73; Ceytâlî, *Kanâtirü'l-hayrât*, Kahire 1965, s. 91; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâzîyye fi mevki'bî't-târih*, Kahire 1964, I, 15, 92, 95; Ahmed eş-Şâ-yib, *Târîhu's-siyâsiyye*, Kahire 1966, s. 169-172; Amr Khalifa Ennâmî, *Studies in Ibadism* (doktora tezi, 1971), Cambridge University, s. 371, 402, 411; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, II, 302-307; Nâyif Mahmûd Ma'rûf, *el-Havâric fi'l-aş-ri'l-Emevî*, Beyrut 1977, s. 294; a.m.f., *Divânü'l-Havâric*, Beyrut 1403/1983; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şi'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 28-107; Muhammed Amâre, *el-İslâm ve's-sevre*, Beyrut 1980, s. 184-185; İhsan Abbas, *Divânü's-siyâsiyye*, Beyrut 1402/1982, s. 18, 29-30, 176; Ahmed Muhammed el-Hüfî, *Edebü's-siyâse fi'l-aş-ri'l-Emevî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 105-114, 221-228, 229-241; Ahmed Hâce, *Allâh ve'l-insân fi'l-fikri'l-Arabiyyi'l-İslâmî*, Beyrut 1983, s. 61-71; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, I, 458-461, 490-493, 593-596; Kerem el-Bustânî, *en-Nisâ'ü'l-Arabiyyât*, Beyrut 1988, s. 191-193; Azmî es-Sâlihî, "Hel kâne's-şâ'ir et-Tırmîhâ Hâriciyyen hâkkan?", *Mecelletü' Âdâbî'l-Müstasriyye*, sy. 22-23, Bağdâd 1413/1992, s. 152-153; G. Levi Della Vida, "Hariciler", *IA*, V/1, s. 235-236; a.m.f., "Khâridjites", *EP* (İng.), IV, 1074-1077.

AZMÎ M. S. ES-SÂLİHÎ – MUSTAFA ÖZ

HÂRİCİYE NEZÂRETİ

Osmanlı Devleti'nde 1836'da kurulan ve Cumhuriyet döneminde Dışişleri Bakanlığı adını alan teşkilât.

Hariciye Nezâreti'nin tarihî kökleri, XVII. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini kaybedip devlet idaresinin Bâbîâlî'ye intikaline kadar uzanır. Reîsülküttâb ve sorumluluğundaki Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri bu taşınma ile birlikte saraydan Bâbîâlî'ye geçtiler. Bâbîâlî, sadrazamın başkanlığında ikinci divanının toplandığı ve devlet meselelerinin tartışıldığı idarî merkez haline geldi. Reîsülküttâb, artan bürokratik ihtiyaçlar sonucunda Dîvân-ı Hümâyûn kalemlerinde açılan yeni bölümlerin sorumluluğunu alarak sadrazamın ve ikinci divanının kâtiplik görevlerini üst-

lendi. Ayrıca bu dönemde gittikçe önem kazanan devletin dış ilişkilerinde daha fazla rol oynamaya başladı. Eskiden beri yabancı devletlerle haberleşme ve anlaşmaların kayıt işlerinden sorumlu olan reisülküttâb, o sıralarda Fenerli Rumlar'dan tayin edilen Dîvân-ı Hümâyün tercümanlarının sorumluluğunu da aldı. Dış işlerindeki görevlerinin artmasıyla yüksek kademeli kalemiye memuriyetlerinden sayılmaya başlandı.

Avrupa devletlerinin XVIII. yüzyılda ve özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra beliren askerî ve iktisadî üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nde Avrupa modellerine uygun bazı düzenlemelerin yapılmasının zorunlu olduğunu gösterdi. III. Selim'in 1793 yılından başlayarak Londra, Paris, Viyana ve Berlin'de büyükelçilik ve konsolosluk açma girişimleri ve Osmanlılar'ın Avrupa ölçülerinde kalıcı ve karşılıklı temsile dayanan diplomasi usulünü kabul etmeleri bu mecburiyetten dolaydır. Ancak dış işleri için yeterli bir sistem kurulamadığı gibi Bâbü'lî'de dış işlerinde uzmanlaşmış bir kadro ve tutarlı dış politikalar üretebilecek bir karar alma mekanizması da oluşturulamadı. Bu dönemde reisülküttâb, bir hariciye nâzırının yüklenmesi gereken bazı sorumlulukları üzerinde toplamaya başlamakla birlikte kalıcı bir dış politika yürütebilecek alt yapı hazırlanamadı. Ayrıca elçiliklerin işleyiş tarzı, temsil sistemi anlayışının henüz yerleşmemiş olduğunu göstermektedir. Elçilerin bu dönemdeki görevleri, Osmanlı Devleti'ni Avrupa ülkelerinde temsil etmekten çok yapılacak reformlar için fikir toplamak ve Avrupa devletlerini tanıtmaktı. Nitekim Prusya'ya gönderilen Azmî Efendi ile Viyana'ya tayin edilen Ebûbekir Râtib Efendi'nin sefâretnâmeleri bunun açık delilleridir.

III. Selim'in başlattığı yenilikleri devam ettiren II. Mahmud dış işleri sisteminin örgütlenmesinde önemli adımlar attı. İlk olarak Mora isyanı sırasında isyancılarla iş birliği yaptıkları tesbit edilen Rum asıllı Dîvân-ı Hümâyün tercümanlarının görevlerine son verip müslüman tercüman yetiştirmek üzere Bâbü'lî Tercüme Odası'nı kurdu (1821). Gerçek gelişmesi ancak 1830'larda başlayan bu kurum, Osmanlı ordularının Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Konya'da bozguna uğratıldığı (1832) ve Ruslar'la Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın yapıldığı (1833) dönemde yeniden gözden geçirildi. Tanzimat devrinde Hariciye nâzırlığına, hatta sadrazamlığa yükselecekler için bir at-

lama taşı sayılacak olan Tercüme Odası 1833'ten itibaren önem kazanmaya başladı. Ayrıca Mısır meselesi yüzünden sıklaşan dış ilişkiler karşısında II. Mahmud, III. Selim'den sonra gerileyen elçilik ve konsolosluk teşkilâtını yeniden ihya etmeye karar verdi. Mustafa Reşid Bey'i (Paşa) 1834'te Paris'e tayin ederek Avrupa başşehirlerinde dâimî elçiliklerin yeniden kurulmasına girişti. Böylece Osmanlı Devleti ve ondan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin diplomatik temsili 1830'lardan günümüze kadar aralıksız sürdürüldü. II. Mahmud saltanatının son yıllarında daha önemli yenilikler yaptı. Reisülküttâba "Hariciye nâzırını" unvanı verip bazı teşkilât değişikliklerini de yaparak Hariciye Nezâreti'ni kurdu (1836). Aynı tarihte Sadâret Kethüdâlığı Dahiliye Nezâreti'ne dönüştürüldü. Ardından Maliye Nezâreti'ni kuran padişah 1838'de sadrazamlığa başvekilliğe dönüştürdü. Amacı, hem merkezi güçlendirmek hem de iktidarı kendi eline almaktı. Fakat böyle bir politik amacı bulunmayan Abdülmecid, 1839'da tahta çıkınca başvekillik tekrar sadrazamlığa çevrilirken nezâretlere dokunulmadı. Reisülküttâblıktan Hariciye nâzırını unvanını alan ilk devlet adamı Mehmed Âkif Paşa'dır.

Yeni nezârete çalışma yeri olarak Viyana sefiri Rifat Bey'in konağı tahsis edilmişti. Nâzıra yardımcı olmak üzere bir de müsteşar tayin edildi. 1838'e kadar merkez bürolarda aynı görevliler hem iç hem dış işlerini yürütmekteydiler. Halbuki bu görevlerin her biri artık uzmanlık derecesinde bilgiyi gerektiriyordu. Bundan dolayı Dahiliye ve Hariciye nezâretlerinin kadrolarının da uzmanlaştırılması amacıyla Dahiliye ve Hariciye memurları ilk defa olmak üzere birbirinden ayrıldı.

1846'da diğer ülkelerden gelen elçi ve devlet adamlarıyla ilgilenmek ve gerekli merasimleri uygulamak üzere Hariciye Teşrifatçılığı, 1851'de ülke içindeki azınlıklar ve konsoloslarla alâkalı yazışmaları yürütmekle görevli Hariciye Mektupçuluğu ve 1856'da artan dış yazışmalarla ilgilenmek amacıyla Tahrîrât-ı Ecnebiyye Odası kuruldu. Nezâretin merkez teşkilâtı ihtiyaçlar oranında gittikçe gelişmişti. Daha sonra oluşturulan birimlerden Mezâhip Odası, önceleri beylikçinin görevleri arasında yer alan devletin gayri müslim unsurlarıyla ilgili kayıtlara, Hariciye kütâbeti de Osmanlı tebaası ile gayri müslimler arasında meydana gelen hukukî davalara bakmaktaydı (daha sonra Deâvî-i Hâriciyye Kitâbeti adını almıştır). 1868

Devlet Salnâmesi'nde görülen Hariciye Evrak Müdürlüğü nezâretin evrak akışı ile, bir yıl sonraki salnâmede yer alan Hariciye Matbuat Kalemî de yerli ve yabancı gazete ve matbuatı takip etmek ve işlemlerini yürütmekle görevliydi.

Tuğrakeş Odası ile Âmedî, Divan, Mühimme, Ruûs ve Tahvil gibi eski Dîvân-ı Hümâyün kalemleri reisülküttâblıktan kalma bir miras olarak nezâret bünyesinde bırakıldı. Bunlardan Ruûs ve Tahvil kalemlerinin dışında kalanlar önem ve fonksiyonlarını nezâretin kurulmasından sonra da devam ettirdiler. Nitekim çıkan bütün kanun ve nizamnâmelerle Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle imzaladığı anlaşma ve muâhedelerin kayıtlarının muhafaza edildiği bir yer olan Divan Kalemî çalışmalarını 1880'lere kadar nezâret bünyesinde sürdürmüş ve daha sonra sadârete bağlanmıştır. Ruûs ve Tahvil kalemlerinin varlıkları ise fonksiyonel olmaktan çok sembolikti. Bu dairelerin memurları, Tanzimat döneminde gerçekleştirilen maaş tahsis ve yeni personel düzenlemeleri uygulamalarından faydalandırılmayarak eski hallerinde bırakıldılar. Görevleri yeni müesseseler tarafından üstlenildiğinden etkinliklerini ve eski itibarlarını kaybettiler.

Kuruluşundan ve özellikle Tanzimat'tan itibaren Meclis-i Vâlâ ile birlikte reformların tesbit ve takipçisi olan nezâret, aynı zamanda bazı reform kurumlarının sorumlusu ve denetleyicisiydi. Nitekim 1838'de ülkede tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi amacıyla kurulan Meclis-i Zirâat ve Sanâyi, yine aynı yıl bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek ve bu konuda çalışmalar yapmak için kurulan Karantina Meclisi ile, yapılan reformları uygulayacak insanları yetiştirmek ve ülkede eğitimi yaygınlaştırmak üzere 1846'da ihdas edilen Meclis-i Maârif-i Umûmiyye Hariciye Nezâreti'nin gözetimi ve denetimi altındaydı.

II. Mahmud'un en önemli reformu, eski kalem efendilerini mülkiye memurlarına dönüştürmesidir. Merkezîyetçi padişah, çalışmalarını belge oluşturmak gibi rutin işlerle sınırlı kalan kâtipler yerine ihtiyaç duyduğu idarî işlerden anlayan memurları yetiştirmek için birçok reform yaptı. Eski serpuşların yerine 1829'da fesin giydirilmesi kâtipler için kıyafet değişikliğinin başlangıcı oldu. Yeni bir sivil rütbe hiyerarşisi oluşturuldu. Ayrıca mülkiye, ilmiye ve askeriye rütbelerinin eşitlik cetvelleri yayımlandı. Yüksek dereceli memurların şevval ayında birer yıllığına tayin edilmelerinden vazgeçildi. Tayinler

HARİCİYE NEZÂRETİ

1838'den başlayarak gerektiği zamanlarda yapılacaktır. Memurlara 1838'den itibaren maaş bağlanıp eski gelir türlerine son verildi. Yine aynı yıl çıkarılan Memuriyet Ceza Kanunu ile memurların yasal statülerinde önemli değişiklikler yapıldı. En önemlisi, müsadere ve padişah cezalandırması demek olan "siyâset-i örfiyye" kaldırıldı. Memur yetiştirmek için okullar açıldı. Bu değişikliklerle, bütün hariciye ve mülkiye memurları eski hizmet şartlarının olumsuzluklarından kurtarılarak daha güvenli ve daha profesyonelleşmiş bir yapıya kavuşturuldu. Fakat 1839-1876 yılları arasında tahta çıkan padişahlar II. Mahmud kadar dirayetli olmadıkları için mülkiye memurları denetimden uzak kaldılar ve devlet teşkilâtının en kuvvetli unsurları haline geldiler. Mısır meselesinin 1839'daki kriz döneminde Avrupa devletlerine aracılık yapabilen diplomatlar söz sahibi oldular.

Bu şekilde başlayan Tanzimat döneminin önemli şahsiyetlerinden Mustafa Reşid, Fuad ve Âlî paşalar istedikleri politikaları uygulayarak reform ve Batılılaşma'yı hızlandırdılar. Hariciye Nezâreti'nin en parlak devri bu dönem oldu. Âlî, Fuad ve Ahmed Vefik paşaların yetiştiği Tercüme Odası, seçkin zümreyi yetiştiren başlıca kurum olarak ön plana çıktı. Hariciye nâzırlığından sadrazamlığa yükselmek normal bir olay haline geldi. Hariciye Nezâreti'nin merkez ve dış temsilciliklerdeki teşkilâtı geliştirildi. Telgraf ağının gelişmesiyle birlikte merkezle dış temsilcilikler arasındaki işlere süratle müdahale etme imkânı sağlandı. Yabancı dil öğrenimine önem veren Hariciye Nezâreti, Tanzimat'ın resmî eşitlik politikasının en fazla uygulandığı bir yer oldu. Fakat Fransızca bilen müslüman memurlarla bilmeyenler ayrı bürolara yerleştirildiler. Hepsini yabancı dil bilen gayrimüslim memurlar da mezheplerine göre ayrıldılar. Bu dönemde göze çarpan bürokratik gelişmelerden biri de memur sayısındaki artıştır. Nitekim 1777-1797 döneminde 2000 civarında olan kalem efendilerinin yerini alan mülkiye memurlarının sayısı özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öncesiyle kıyas kabul etmez derecede artmıştı. Bunların sadece birkaç yüzü Hariciye Nezâreti memuru idi. Dahiliye gibi her vilâyette teşkilât kurması gereken nâzırlıklardan kaynaklanan bu artış daha çok Tanzimat döneminde meydana geldi. Mülkiye memurlarının sayıca artması ve nüfuz kazanmasına bir tepki olarak Yeni Osmanlılar muhalefeti oluştu. Genellikle yüksek seviyedeki ailelerden

gelen ve çoğu Tercüme Odası'nda çalışmış olan Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıları devletın karar alma gücünü hesapsızca istismar etmekle suçluyorlardı. Mülkiye memurlarının gerçekten denetimden çıkmış oldukları, Tanzimat boyunca mülkiye personel sistemi için yeni kanun ve düzenlemelerin yapılmamış olmasından da anlaşılmaktadır. 1839-1871 yılları arasında padişaha ait olan iktidarı ele geçiren Tanzimatçıları'dan kendi iktidarlarını sınırlayan düzenlemeler elbette beklenemezdi. Bunu ancak II. Abdülhamid değiştirebildi. Saray ile Bâbîâli arasındaki dengeyi saray lehine çevirerek Yıldız'da merkezîyetçi bir idare kuran II. Abdülhamid, mülkiye memurları için modern bir personel sistemi kurdu. "Sicill-i ahvâl" denilen özlük kayıt sistemi oluşturuldu. Tayin, terfi ve emekliliği kanunî bir şekle sokmak için 1881-1884 yıllarında "Me'mûrîn-i Mülkiyye Terakkî ve Tekâüd Kararnâmesi" yayımlandı. Padişahın eğitime verdiği değer göz önünde bulundurulduğunda kamu hizmetlerinin rasyonelleştirilmesi için yapılan bu reformların önemi daha iyi anlaşılır. Fakat aşırı merkezîyetçi bir rejim altında bu modern personel sistemi fiilen keyfililiğin bir aracı haline geldi.

1294 (1877) tarihli salnâmeye göre Hariciye Dairesi bir müsteşarla Beylikçi-i Dîvân-ı Hümâyûn, Mektûbî-i Hâriciyye, Matbuat, Tercüme Odası, Deâvî-i Hâriciyye Kitâbeti, Evrak ve Tahrîrât-ı Hâriciyye bürolarına ayrılmaktaydı.

Bu dönemde Hariciye Nezâreti önceki şöhretini koruduysa da gücünü koruyamadı. Fakat bazı olumlu gelişmeler de oldu. Nâzırlığın teşkilât açısından gelişiminde, geleneksel belge oluşturma uygulamalarına göre değil idarî işlevlerin maksatlarına göre yeni tarz müdürlükler kurma eğilimi kuvvet buldu. Eski reisülküttâb teşkilâtından kalan, fakat dış işleriyle ilgisi az olan Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'nin sadrazamın sekreterliğine geçmesi bu yönde bir adımdı. Fakat padişahın, hafiyeleri ve kendisine borçlu kılmak istediği adamları resmî kadrolara doldurmasıyla memurların sayısı ve maaşların intizamsızlığı da arttı. II. Abdülhamid'in Alman elçisine söylediği gibi yabancı elçilerle görüşerek dış politikayı yürüten kendisiydi. Hariciye Nezâreti'ne öyle bir durgunluk geldi ki 1885'ten 1909'a kadar yalnız iki nâzır tayin edildi. Bunlar da Kürd Said Paşa ile (1885-1895) Ahmed Tevfik Paşa idi (1895-1909). Elçilik ve konsoloslukların sayısı arttıysa da padişahın dış işleri hakkındaki görüşlerinin onların işlev-

lerini ne kadar etkilediği, Osmanlı elçilerinin sadece nezâretle değil doğrudan doğruya Mâbeyn ile yaptıkları sürekli mektuplaşmalardan anlaşılabilir.

II. Abdülhamid'in memurlar için çok baskılı rejiminden sonra 1908 inkılabı yeni, fakat sonuç vermeyecek bir reform dönemi açtı. "Tensîkat" adı altında iki anlamlı bir reform çabası başlatıldı. Tensîkatın ilk anlamı, kadrolardan hafiyeleri ve yararsız kişileri ayıklamak olup on binlerce kişi bu şekilde görevinden uzaklaştırıldı. İkinci anlamı ise hükümet teşkilâtına yeni bir düzen vermektir. II. Meşrutîyet'in ilânından hemen sonra 1908'in Ağustos ayında çıkarılan bir hatt-ı hümayunda geçen reformlardan biri idare hakkındaki bütün nizam ve kanunların düzeltilmesiydi. Reform, artık sıfırdan başlamak ya da eskimiş bir yapıya bambaşka biçim vermek değil, önceki yüzyılın reformlarını yeniden düzenlemek anlamına gelmekteydi. Bunun için nâzırlıklarda özel komisyonlar kuruldu. Hariciye'nin büroları hakkında ayrıntılı raporlar yazıldı. Şubat 1914'te Hariciye Nezâreti'nin ilk genel nizamnâmesi yayımlandı. Nizamnâme ile nezâretin büroları müdürlük ve umum müdürlük olarak sıralandı; birbirlerine olan işlevsel bağlantıları belirlendi ve ayrıca elçiliklerle konsolosluklar da sınıflandırıldı. Jön Türk döneminin sürekli krizleri bu dinamizmi kısırladığı halde, Osmanlı reform döneminin sonuçları göz önüne alınırsa hem Hariciye'nin hem genel kamu idare sisteminin imparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş devrimci değil evrimci bir süreç olarak nitelendirilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

C. V. Findley, "From Reis Efendi to Foreign Minister: Ottoman Bureaucratic Reform and the Creation of the Foreign Ministry", *Ph. D. Dissertation*, Harvard 1969; a.mlf., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980; a.e. (trc. L. Boyacı - İ. Akyol), İstanbul 1994; a.mlf., *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton 1989; a.e. (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1996; a.mlf., "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *IJMES*, I (1970), s. 334-357; a.mlf., "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II.", a.e., III (1972), s. 388-416; İsmail Soysal, "Umûr-ı Hariciye Nezâreti'nin Kurulması (1886)", *Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri: Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 71-80; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, s. 70-91; Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *Otam*, I, Ankara 1990, s. 29-43; Halil İnalçık, "Reis-ül-Küttâb", *IA*, IX, 682-683; İber Ortaylı, "Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü", *TCTA*, I, 278-281.

CARTER V. FINDLEY